

ЮВІЛЕЇ

**Лідія Андронівна Юрчук
(1923–2011)**

Лілія Дідун

УДК 811.161.2'373.72

**Науковий доробок лексикографа і фразеолога
Лідії Андронівни Юрчук**

У статті окреслено науковий портрет відомого українського мовознавця, фразеолога, лексиколога та лексикографа, лауреата Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1983 р. Лідії Андронівни Юрчук. 6 квітня 2023 року минув 100-річний ювілей із дня народження відомого

українського науковця, яка працювала у відділі словників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН УРСР (від 1991 р. – відділ лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України). Зосереджено увагу на науковому доробку дослідниці, її статтях та лексикографічних працях («Словник української мови» в 11 т. (1970 – 1980), «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн.; 1993). Зреферовано основні положення теоретичного доробку відомої словникарки.

Ключові слова: Л. А. Юрчук, Словник української мови, Фразеологічний словник української мови, фразеологічна одиниця.

Розвиток мовознавчої науки безпосередньо пов'язаний із постатями видатних науковців, залюблених у слово й свою копітку працю, без якої ми б не мали зараз такої кількості ґрунтовних досліджень, до яких постійно звертаються у своїй діяльності лінгвісти. Наукові портрети непересічних дослідників, що свого часу зробили вагомий внесок до теорії та практики українського мовознавства, становлять особливу важливу сторінку життя наукової спільноти. З-поміж таких дослідників, які внесли неоцінений вклад у розвиток філологічної думки, є Лідія Андронівна Юрчук – мовознавець, фразеолог, лексиколог та лексикограф, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, на чий праці постійно покликаються в лінгвістичних розвідках, звертаються до її лексикографічного досвіду при укладанні нових словників. Тож окреслимо ключові риси мовознавчого портрета Лідії Андронівни.

Лідія Андронівна працювала у відділі словників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (потім він отримав назву відділ лексикології та лексикографії, від 1991 р. – у складі Інституту української мови АН (згодом – НАН) України), який вважають однією з найстаріших структурних одиниць установ Національної академії наук України. Назва відділу є промовистим свідченням того, що довгий період своєї історії він незмінно збагачує академічну лексикографію й українське мовознавство загалом, українське суспільство ґрунтовними працями: словниками різних типів, укладеними за допомогою новітніх досягнень мовознавчої теорії та методології, колективними та індивідуальними монографіями, статтями з проблем теорії та практики лексикографії, лексикології та фразеології в авторитетних українських та зарубіжних виданнях, що потужно репрезентують досягнення українських лексикографів і засвідчують неперервну традицію академічної лексикографії в Україні. Свого часу співробітниками відділу лексикології та лексикографії були відомі мовознавці В. С. Ільїн, Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник, Т. В. Зайцева, А. А. Бурячок, С. І. Головащук, В. Й. Горобець, Г. М. Гнатюк, В. О. Винник, Л. О. Родніна та інші дослідники. Лідія Андронівна Юрчук сформувалася як науковець саме в цьому відділі, а це свідчить про те, що залюблений у слово мовозна-

вещь знайшов своє професійне покликання – укладання словників та дослідження рідної української мови.

6 квітня 2023 р. минуло 100 років від дня народження словникарки, що свого часу доклала свою дбайливу руку до створення авторитетних багатотомних академічних лексикографічних кодексів. Мовознавча спільнота, колишні колеги й вдячні продовжувачі дослідницьких пошуків Лідії Андронівни Юрчук на філологічній ниві вшанували її світлу пам'ять низкою ґрунтовних доповідей та теплими спогадами про спільну працю на науковому заході «Фразеологія та фразеографія в парадигмі сучасних досліджень: теорія, практика, перспективи (До 100-річчя з дня народження кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Лілії Андронівни Юрчук)», що відбувся 11 квітня 2023 р. у Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Л. А. Юрчук народилася 6 квітня 1923 року на Вінниччині в с. Білопілля Козятинського району в інтелігентній родині сільських учителів. Батько – Андрон Кіндратович – викладав історію та географію у школі, а мати – Ганна Самійлівна була вчителькою молодших класів. Атмосфера вчительської сім'ї та цікаве шкільне навчання заклали в Лідію Андронівну залюбленість у слово, книги, науки, що й втілювалося в майбутньому в ряді ґрунтовних теоретичних досліджень й лексикографічних праць. Вони стали потужним внеском у розвиток філологічної науки. На доказ цього наведемо слова теплих спогадів її доньки, Ольги Василівни Юрчук: «Вплив власних батьків, багатьох інших вчителів – справжніх педагогів – радість пізнання й усвідомлення того, що навчання дається легко, – це вочевидь і привело до подальших досягнень, прагнення самовдосконалення» [8: 252].

Уподобання юної Лідії Андронівни незмінно вели її науковою стежкою й вона вступила на факультет української мови Київського державного (нині національного) університету ім. Т. Шевченка, який закінчила 1947 р. Потім Л. А. Юрчук викладала українську мову в Кременецькому вчительському інституті. Набувши педагогічного досвіду, надалі дівчина назавжди пов'язала своє життя з наукою. Вона працювала в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР в 1955 – 1984 рр., розпочавши свій довгий науковий шлях у відділі словників. У 1956 р. захистила кандидатську дисертацію «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові». З 1961 р. Лідія Андронівна – старший науковий співробітник. З 1991 р. структурний підрозділ, співробітницею якого була дослідниця, з назвою відділ лексикології та лексикографії увійшов до складу Інституту української мови НАН України. Нині після об'єднання у 2017 р. з відділом структурно-математичної лінгвістики це відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики.

Наукова спадщина Л. А. Юрчук містить важливі дослідження з лексикології, фразеології, словотворення української мови, що поглиблюють теоретичні основи української лінгвістики та є активно цитованими працями, до яких вдячно звертаються науковці. Л. А. Юрчук належить до тих знакових постатей вітчизняної лінгвістики, які долучилися до створення багатотомних академічних лексикографічних праць. Зокрема Лідія Андронівна працювала в колективі укладачів «Українсько-російського словника» у шести томах (1953 – 1963).

Одна з праць відомої дослідниці, у якій сучасні розв'язки теоретичних проблем знайшли своє оригінальне практичне втілення, становить стаття «Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику» (*Лексикологія та лексикографія*, 1969). Науковець звернула увагу на важливість процесу встановлення значення слова і наголошувала, що «упорядник тлумачного словника зобов'язаний проаналізувати великий лексичний матеріал, щоб установити значення слова і в тлумаченні виразити те найбільш типове і загальне, що є в цьому значенні, і відбити його так, як воно сприймається всіма, хто користується даною мовою» [4]. Л. А. Юрчук подала в цій розвідці постулати добору ілюстративного матеріалу: 1. Матеріали лексичної картотеки – база, на основі якої встановлюється лексичне значення слова і виробляється відповідне тлумачення. 2. Спеціально підібраний лексичний матеріал картотеки – засіб доповнення, розширення, уточнення поданого у словнику тлумачення [4]. Основне завдання тлумачного словника, як зазначила науковець, це вичерпна характеристика значення слова, і тлумачення доповнює ілюстрація, створюючи цілісну картину. Адже тлумачення має подавати основну ідею значення слова, а ілюстративний матеріал виконує важливе завдання конкретизації, поглиблення тлумачення семантики слова. Дослідниця зазначила, що «тлумачення слова не повинне бути надто широким, детальним і конкретизованим, у ньому має відбиватися лише загальна ідея значення, яка разом з вдало підібраними ілюстраціями, що доповнюють, розкривають її, дасть повне уявлення про значення слова» [Там само]. Звичайно, ці напрацювання суголосні з практичними керівництвами робочої групи СУМ: «Для потвердження існування слова в мові, для наочнішого й повнішого розкриття його значення, синтаксичних зв'язків, вживання в певному словесному оточенні й з певним стилістичним забарвленням до слів реєстру даються ілюстрації – приклади використання їх у літературній мові» [СУМ I: XI].

Лідії Андронівні належить розділ «Суфіксальний дієслівний словотвір» у книзі «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979). Дослідниця зауважила, що значна кількість дієслів української мови утворилася від основ слів інших частин мови і розглянула відіменникові суфіксальні дієслова, які становлять найчисленнішу групу, дієслова відприкмет-

никового походження, дієслова, мотивовані прислівниками та числівниками, вигуками і звуконаслідувальними словами та дієслівними основами [6].

Лідія Андронівна Юрчук долучилася також до роботи над фундаментальною лексикографічною працею другої половини ХХ ст. – «Словник української мови» в 11 т. (1970 – 1980) (далі – СУМ), за створення якого у 1983 р. члени авторського колективу та редактори стали лауреатами Державної премії СРСР у галузі науки та техніки. Словникарка працювала над II томом СУМ (словникові статті: *дім – днями; ж – жюри*; редагування матеріалів), редагувала матеріали V тому (*н – ноші; очі – оюн*) та IX тому, була секретарем редакційної колегії словника.

У статті з промовистою назвою «Найбагатша скарбниця української мови» (*Мова. Людина. Суспільство. 1977*), присвяченій саме «Словникові української мови» в 11 т., дослідниця зазначила, що українська мова стала високорозвиненою мовою, здатною задовольняти багатогранне життя українського народу [5: 228–229]. Л. А. Юрчук, попри констатацію неможливості відображення в словнику всього невичерпного багатства української мови, наголошувала, що укладачі мають відібрати до Словника «усе те, що найповніше і найточніше характеризує стан і розвиток української літературної мови» [Там само: 229]. Звичайно, на сьогодні залишається актуальним та важливим для укладачів нових словників питання визначення реєстру словника та критеріїв його добору, на якому зосередила увагу у цій статті Лідія Андронівна. Загальним критерієм для введення слова в реєстр Словника науковець назвала «реальне існування слова, його широке вживання тепер чи в минулому» [Там само: 230] і підсумувала, що «Словник української мови повинен стати найповнішим зібранням науково витлумаченої лексики української мови» [Там само: 236]. Повнота реєстру словника за визначеними критеріями, багатство та різноманіття його джерельної бази є надзвичайно важливим показником в широкому плані характеристики нації, про який влучно сказав колега Лідії Андронівни, В. О. Винник: «Зрілість культури нації серед інших показників визначається рівнем розвитку її лексикографії – передусім наявністю в її доробку великих за обсягом реєстру словників тлумачного типу» [1: 16].

Л. А. Юрчук у статті «Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням» (збірник *«Слово і фразеологізм у словнику»*, 1980) зауважила, що смислова структура слова надзвичайно складна і лише всебічне вивчення слова на фоні загальної мовної системи дає можливість певним чином об'єктивно подати його смислову характеристику [3: 83]. Дослідниця писала, що у відповідному синтаксичному контексті переважна більшість прикметників можуть виконувати функції іменника, ілюструючи це рядом лексем (*вороний, вартовий, майбутній, знайомий*); розглянула зміну семантики іменників залежно від зміни їхньої синтаксич-

ної функції (*ключ, кільце, контрабанда, клин, горе, сором, неспромога*); зміну синтаксичних функцій прислівників (*журно, жарко, далеко, ззаду, поблизу, нарешті, зрозуміло*); звернула увагу на те, як зі зміною семантики дієслова часто змінюється його синтаксичний зв'язок керування (*коверзувати, обладнувати, бренькати, напускати*) тощо [Там само]. Лідія Андронівна наголосила, що зміна синтаксичних особливостей слова пов'язана із зміною семантики і вивчення цієї залежності має велике значення для впорядників тлумачного словника [Там само: 108]. Наприклад, словникова стаття з II тому СУМ на літеру Ж, укладену Лідією Андронівною: **ЖУРНО**. 1. Присл. до **журній**. *Журно в хаті Сидять матуся, батько мій* (Нагн., Пісня., 1949, 110); *Десь на леваді співали дівчата тихо й журно* (Головка, I, 1957, 60); *Над Десною журно хилились старі дуплаві верби, з жалем ронили напівжовклі продовгуваті листочки* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 152). .. 2. у знач. присудк. сл. Про почуття смутку, туги, печалі; сумно, печально, тужно. *Чогось їй було сумно, чогось їй було журно* (Коцюб., I, 1955, 108); *Журно стало і наче порожньо на серці в Орисі* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 245) [СУМ, II: 549]. У СУМ ілюстраціями, наведеними також у статті, укладач розкрила значення обставини способу дії та другим значенням слова показала зміну функції прислівника в інших синтаксичних умовах.

Л. А. Юрчук працювала над укладанням «Фразеологічного словника української мови» у 2 кн. (1993). Разом із колегами по відділу Л. Г. Скрипник, В. М. Білоноженко, В. О. Винником, В. В. Дятчук, Н. М. Неровнею, Н. І. Пашковською, Т. О. Федоренко та І. С. Гнатюк словникарка долучилася до впорядкування нашого фразеологічного багатства, душі мови, як часто образно називають фразеологію. Теоретичні положення передмови цієї фундаментальної праці є важливими й актуальними для розвитку фразеології та фразеографії. Передмову до «Фразеологічного словника української мови» (1993; ФСУМ) Т. В. Цимбалюк-Скопненко у статті, присвяченій фразеографуванню в академічному тлумачному словникарстві, називає першим текстом, що відбиває сучасний академічний підхід до фразеографування [2: 96]. Тетяна Василівна припускає, оскільки текст не підписаний, що більша частина тексту передмови до цього фразеологічного словника може бути написана саме Л. А. Юрчук. Вона зазначає, що Лідія Андронівна була керівником групи укладачів, які розпочинали роботу над словником і саме їй, за свідченням В. М. Білоноженко, довелося розв'язувати найскладніші теоретичні й практичні завдання під час укладання першого академічного тлумачного фразеологічного словника української мови [Там само: 97]. Працею, у якій закріпився «канон сучасного академічного фразеографування», дослідниця називає «Словник фразеологізмів української мови» (2003) (далі – СФУМ) і наголошує на продовженні традицій та на покликанні в цій праці на словникарський досвід

Л. А. Юрчук [Там само]. Укладачі цього Словника одразу зазначили, що вони в роботі «щодо теоретичних засад визначення фразеологічних одиниць дотримуються принципів, розроблених Л. А. Юрчук у «Фразеологічному словнику української мови» у двох книгах» [СФУМ: 4]. Укладачі СФУМ також спираються на розуміння фразеологічної одиниці як «усталеного стійкого словосполучення з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення, створюване в основному внаслідок переосмислення вільного словосполучення, а також виступає членом речення» [Там само]. До цього визначення фразеологічної одиниці подано покликання на статтю Лідії Андронівни «Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови» у журналі «Мовознавство» за 1983 рік (№ 5). У тому ж році був опублікований «Перспектив Фразеологічного словника української мови» (співавтори: Л. А. Юрчук, Л. Г. Скрипник, В. М. Білоноженко, Н. М. Неровня, О. П. Петровська). Вищезгадана ґрунтовна стаття Лідії Андронівни передувала оприлюдненню ФСУМ і стала важливою основою практичного втілення роботи над словником. У цій статті науковець описала ознаки фразеологізму, на які зважали укладачі Фразеологічного словника. Детально окреслюючи групи одиниць за походженням, Л. А. Юрчук першорядне місце відводить саме фразеологізмам власне українського походження. Також вона висловила свою думку з приводу стійких словосполучень, що помилково залучаються до фразеології.

Лексикографи, що працюють над укладанням нових словників, не зможуть обійтися без оперття на апробовані основи лексикографування, той неоцінений практичний досвід, переданий їм у тяглоті традицій вітчизняної лексикографії. Багатство української мови відображається в нових словниках, зокрема укладених співробітниками відділу, в якому свого часу працювала Лідія Андронівна. Поряд зі знаковими академічними працями минулого у відділі створено такі нові лексикографічні кодекси, як однотомний тлумачний «Словник української мови» (2012, 2 вид. 2016), додаток до визначного досягнення української лексикографії ХХ ст. – «Словника української мови» в 11 томах – «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» (2017), «Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.: словник-індекс у 3 т.» (2017), «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2022).

Постать Лідії Андронівни Юрчук, чий ґрунтовні дослідження стали потужним внеском у розвиток української філологічної думки, займає почесне місце у когорті видатних вітчизняних науковців.

Джерела

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття: наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва; техн. ред. Л. І. Дідун і Ю. О. Цигвінцева; понад 10000 слів, словосполук і висловів. – Київ: Інститут української мови НАН України, 2022 (електронне видання). URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view

СУМ – Словник української мови: у 11-ти т. Київ, 1970 – 1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ, 2003.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1993.

Література

1. Винник В. О. Як створювався академічний тлумачний словник «Словник української мови» в 11-ти томах. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / Відпов. ред. к.філол.н. І. С. Гнатюк. Київ, 2011. С. 16 – 27.

2. Цимбалюк-Скопненко Т. В. Фразеографування в академічному тлумачному словникарстві: ідеї, реалізація, проблеми. *Лексикографічний бюлетень*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2022. Вип. 31. С. 93 – 100. URL: <https://iul-nasu.org.ua/periodychni-vydannya/zbirnyk-naukovyh-prats-leksykografichnij-byuletjen.html> (дата звернення: 12.09.2023).

3. Юрчук Л. А. Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням. Слово і фразеологізм у словнику. Київ: Наукова думка, 1980. С. 83–108.

4. Юрчук Л. А. Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику. Лексикологія та лексикографія. Київ: Наукова думка, 1969. С. 132–140.

5. Юрчук Л. А. Найбагатша скарбниця української мови. Мова. Людина. Суспільство. Київ: Наукова думка, 1977. С. 228–236.

6. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір. *Словотвір сучасної української мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 172–211.

7. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови. *Мовознавство*, 1983. № 5. С. 23–32.

8. Юрчук О. В. Слово про Маму. *Лексикографічний бюлетень*. Вип. 20. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 251 – 255.

Legend

CMTOY – Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21 st century: science. ed. E. A. Karpilovska and Z. G. Kozyreva; technical ed. L. I. Didun and Yu. O. Tsygvintseva; more than 10,000 words, phrases and expressions. Kyiv: Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022 (electronic edition). URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv, 1970 – 1980 (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of phraseology of the Ukrainian language. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk and others. Kyiv, 2003 (in Ukr.).

ФСУМ – Phraseological dictionary of Ukrainian (1993) Kyiv (in Ukr.).

References

1. Vynnyk, V. O. (2011). How the academic explanatory dictionary «Dictionary of the Ukrainian language» in 11 volumes was created. Ukrainian lexicography in the All-Slavic context: theory, practice, typology. Kyiv. P. 16–27 (in Ukr.).

2. Tsybalyuk-Skopnenko, T. V. (2022). Phraseography in academic explanatory vocabulary: ideas, implementation, problems. Lexicographic bulletin. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. Issue 31. P. 93–100. URL: <https://iul-nasu.org.ua/periodychni-vydannya/zbirnyk-naukovyih-prats-leksykografichnyj-byuleten.html> (in Ukr.).

3. Yurchuk, L. A. (1980). The relationship between the syntactic features of a word and its lexical meaning. Word and phraseology in the dictionary. Kyiv: Naukova Dumka. P. 83–108 (in Ukr.).

4. Yurchuk, L. A. (1969). Illustrative material as a means of semantic characterization of a word in an explanatory dictionary. Lexicology and lexicography. Kyiv: Naukova Duma. P. 132–140 (in Ukr.).

5. Yurchuk, L. A. (1977). The richest treasury of the Ukrainian language. Language. Man. Society. Kyiv: Naukova Dumka. P. 228–236 (in Ukr.).

6. Yurchuk, L. A. (1979). Suffixal verb phrasebook. Vocabulary of the modern Ukrainian language. Kyiv: Naukova Dumka. P. 172–211 (in Ukr.).

7. Yurchuk, L. A. (1983). Theoretical foundations of the register of the phraseological dictionary of the Ukrainian language. Linguistics. No. 5. P. 23–32 (in Ukr.).

8. Yurchuk, O. V. (2011). A word about Mother. Lexicographic bulletin. Vol. 20. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. P. 251–255 (in Ukr.).

Liliia Didun

Scientific work of the lexicographer and phraseologist Lidia Andronivna Yurchuk

The article outlines the scientific portrait of the famous Ukrainian linguist, phraseologist, lexicologist and lexicographer, laureate of the USSR State Prize in the field of science and technology in 1983, Lydia Andronivna Yurchuk. On April 6, 2023, the 100th anniversary of the birth of a famous Ukrainian scientist who worked in the dictionary department of the Linguistics Institute named after O. O. Potebni of the National Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (from 1991 – the department of lexicology and lexicography of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine). Attention is focused on the researcher's scientific output, her articles and lexicographic works ("Dictionary of the Ukrainian Language" in 11 volumes (1970 – 1980), "Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language" in 2 volumes; 1993). The main provisions of the theoretical revision of the well-known dictionary are referenced.

Key words: *L. A. Yurchuk, Dictionary of the Ukrainian language, Phraseological dictionary of the Ukrainian language, phraseological unit.*